

GEREFORMEERDE THEOLOGIE IN NEDERLAND

Stromingen - motieven - namen

H P Medema¹

1. INLEIDING

De bedoeling van deze bijdrage is te schetsen hoe de gereformeerde theologie in Nederland er voor staat. Wij willen dat-doen door na te gaan, hoe zij zich in de breedte heeft ontwikkeld en hoe zij in de diepte haar wortels uitslaat. Bij dit alles trachten wij te tekenen, hoe zij reageert op de vragen van deze tijd.

Bij wijze van Inleiding herinneren we aan een serie die bij Kok in Kampen bezig is te verschijnen. Zij draagt de titel *Bij-tijds geloven*. Er zijn tot op heden tien delen verschenen. Ik noem enkele titels met de auteursnamen tussen haakjes. *Woord, water en wijn* (C. Trimp). *Zonde, opstand tegen de genade* (J. Hoek). *Gerechtigheid als geschenk. Over de rechtvaardiging door het geloof* (J. van Genderen). *Persoon en werk van de Heilige Geest* (L. Floor). *Leven voor Gods aangezicht* (A. Noordegraaf). *Jesus Christus, profeet, priester, koning* (F.G. Immink). Als laatste is tot heden verschenen: *In gesprek met oudere en nieuwere theologen. De actualiteit van de gereformeerde theologie* (R.H. Bremmer).

Er zullen ongeveer twintig delen verschijnen. De onderwerpen zijn voornamelijk genomen uit de dogmatiek. Er worden ook andere actuele thema's in verband met de relatie kerk en Israël en kerk en wereld in behandeld. Deze serie staat onder redactie van dr. W. van 't Spijker, terwijl de namen van de andere redactieleden wijzen op een verworteling in het gereformeerde belijden.

Wij noemen deze serie om te laten zien dat er een poging wordt gedaan gereformeerde theologie te beoefenen in rapport met onze tijd. A. Kuyper gebruikt de uitdrukking: In rapport met het *bewustzijn* van de tijd (Encyclopaedie der heilige godgeleerdheid, 2, VI).

Men mag zeggen dat veel Nederlandse theologen deze opdracht van Kuyper in praktijk trachten te brengen. Daar zijn we tegelijk bij het punt, waar de wegen uiteengaan. Centraal staat steeds weer de vraag hoe de

1 Mnr. H.P. Medema, Emsterweg 96, NL 8171 PK Vaassen.

theologie inspeelt op de veranderingen in de wereld om ons heen, op de cultuur, en hoe gereformeerde theologen zelf die veranderingen in eigen denken verwerken.

Wij willen deze veranderingen samenvatten in het woord secularisatie. Over dit begrip zijn talrijke studies verschenen. G. Dekker, godsdienstsocioloog aan de Vrije Universiteit, heeft het verschijnsel uitvoerig besproken in zijn 'Inleiding tot de studie van de godsdienstsociologie'. Hij wijst erop dat secularisatie op zijn minst drie processen omvat:

- secularisatie als vermindering van de godsdienstigheid
- secularisatie als beperking van de reikwijdte van de godsdienst
- secularisatie als aanpassing van de godsdienst

Bij dit laatste komt aan de orde dat de godsdienst zichzelf inhoudelijk aanpast aan ontwikkelingen binnen de samenleving. Dit resulteert in een geringere betrokkenheid op een andere beslissende werkelijkheid. Zo vindt er een 'verwereldlijking' of 'vermenselijking' van de godsdienst plaats.

De theologie heeft met name met dit derde proces te maken en speelt daarop in of werkt er zelf aan mee. We zullen in het vervolg van deze bijdrage zien hoe dat gebeurt en hoe anderen zich daartegenover opstellen.

2. DE METHODE

We willen in deze bijdrage vooral beschrijvend te werk gaan. Dat brengt mee dat wij allen die zichzelf gereformeerd noemen of zich in deze traditie achten te staan, in onze bespreking een plaats geven. Dit laatste geldt met name ten aanzien van hen die vanuit hun betrokkenheid bij de VU, Amsterdam en Kampen (Oudestraat) publiceren. De lezer oordele zelf in hoeverre hij in deze publicaties gereformeerde theologie aanwezig acht. Aan het slot willen we enkele desiderata opsommen als taak van de gereformeerde theologie voor de nabije toekomst.

Een probleem vormt voor ons de methode die we in dit artikel zullen volgen. Er zijn verschillende mogelijkheden. *Allereerst* die, welke allerlei stromingen aanwijst binnen de gereformeerde theologie. De indeling zou dan aan de hand van personen gemaakt moeten worden. Dat is een mogelijkheid. Zij is echter sterk persoonsgericht en als zodanig niet de meest innemende of voor de hand liggende methode.

Een *tweede* mogelijkheid is allerlei onderwerpen uit de dogmatiek ter sprake te brengen. We kunnen dan de problematiek met betrekking tot het thema schetsen en de verschillende standpunten beschrijven.

Bremmer heeft in zijn hierboven genoemd boek gekozen voor een combinatie van deze eerste en tweede mogelijkheid. In het eerste hoofdstuk behandelt hij allerlei nieuwere theologen. Hij bespreekt hen onder het gezichtspunt 'Confrontatie met de nieuwere theologie'. Kuitert komt ter sprake onder de titel 'Een poging tot integratie van de nieuwere theologie in de hedendaagse gereformeerde theologie'.

Bremmer besluit dit eerste hoofdstuk met het noemen van vier grondmotieven in de nieuwere theologie. In de *eerste* plaats speelt de zaak van het wereldbeeld een belangrijke rol. Bremmer beschrijft het moderne wereldbeeld in zijn geslotenheid en met de uitbanning van Gods ingrijpen op de wereld.

Met dit gesloten wereldbeeld hangt *vervolgens* onmiddellijk samen de hartgrondige verwerping van de transcendentie van God. God als Schepster en als Here van de wereld heeft afgedaan. Wonderen in de zin van de Heilige Schrift zijn uitgesloten.

In de *derde* plaats is een van de grondmotieven dat zij vóór alle dingen ruimte wil maken voor de mondigheid van de moderne mens. Tegen deze achtergrond noemt hij de relatie tussen de nieuwere theologie en de felle maatschappijkritiek waarmee deze het kapitalistische establishment de laatste decennia te lijf is gegaan.

In de *vierde* plaats wijst hij erop dat in de nieuwere theologie het historische domineert. God en de wereld zijn verwickeld in een historisch proces. Onder invloed van Hegel heeft dat tot resultaat dat God in dat proces niet domineert en evenmin regeert.

Daarna stelt Bremmer drie thema's aan de orde, te weten: het gereformeerd belijden aangaande de Heilige Schrift en de vraag of dat verouderd is. Het debat rond de verkiezing en verschillende personen die in vroeger en later tijd daaraan deel hebben genomen. Verbond en kerk: oecumenisch perspectief. Bij elk van deze thema's betreft hij theologen uit de laatste tijd en ook uit een wat verder verleden.

Op deze wijze krijgt men wel een kijk op wat er aan de hand is met de verschillende thema's uit de gereformeerde theologie. De vier in het eerste hoofdstuk genoemde grondmotieven worden in de drie volgende hoofdstukken echter niet meer ter sprake gebracht. Het antwoord dat de

schrijver daarop wil geven, treft men derhalve meer impliciet aan dan dat het expliciet wordt verwoord.

Een derde mogelijkheid is de verschillende onderdelen van de theologie ter sprake te brengen, om aan de hand van elke discipline de stand van zaken enigermate te schetsen.

Wij kiezen voor deze methode. Zij geeft de gelegenheid om de voornaamste stromingen binnen de gereformeerde theologie in hoofdlijnen te tekenen. We doen dat door standpunten, uitgangspunten en/of methoden te typeren. Daarbij noemen we als illustratie een aantal publicaties. Het gaat ons niet zozeer om individuele auteurs, als wel om het, eventueel gezamenlijke, standpunt.

We hebben dan tegelijk de gelegenheid om deze stromingen in hun relatie tot andere, buitenlandse, eventueel niet-specifiek gereformeerde concepten van theologie te beschrijven. De namen zijn meer illustratief dan indicatief bedoeld.

We kiezen voor deze methode, omdat zij het meest objectief is. We concentreren de aandacht dan niet allereerst op personen. Het gaat om het standpunt dat door hen wordt voorgestaan, al of niet in combinatie met anderen.

H. Berkhof gaat in zijn boeiende boek *200 Jahre Theologie. Ein Reisebericht* ook zo te werk. Een enkele maal draagt de titel van een van de negentien hoofdstukken een speciale naam zoals in VII 'Kierkegaard: der Einzelne'. Soms wordt een naam genoemd als aanduiding van een richting zoals in IV 'Die Richtung Schleiermachers', maar meestal wordt een stroming samengevat of bijvoorbeeld het dilemma tussen twee theologen beschreven zoals in XII 'Die Alternative Herrmann-Troeltsch'.

Wij kiezen voor een blik op de verschillende disciplines en willen dan binnen elke discipline een aantal probleemstellingen of oriënteringen beschrijven, voorzien van de boeken waarin men de beschreven voorstellen of oplossingen kan vinden.

3. DE BIJBELWETENSCHAPPEN

Het ligt voor de hand te beginnen met de bijbelwetenschappen. Sedert de eerste decennia van deze eeuw is de gereformeerde bijbelwetenschap vertegenwoordigd en uitgedragen door oud- en nieuwtestamentici in de bekende reeks *Korte Verklaring der Heilige Schrift*, met nieuwe vertaling

(Kok, Kampen), en dieper gefundeerd, breder beargumenteerd in *Kommentaar op het Nieuwe Testament* (de bekende uitgave Bottenburg, Amsterdam). Deze tweede serie werd soms door dezelfde auteur verzorgd als de eerste. Soms behandelde een auteur in de ene serie een bijbelboek dat in de andere serie echter door een andere auteur werd becommentarieerd. Bekende namen zijn in dit verband: G.Ch. Aalders, F.W. Grosheide, S. Greijdanus en J. Ridderbos. Dezen zijn de voortrekkers op het gebied van de gereformeerde bijbelwetenschap in de eerste helft van deze eeuw.

Hun opvolgers: Nic.H. Ridderbos, J.L. Koole en Herman Ridderbos verzorgden latere delen. De Bottenburg-uitgave is later overgenomen door Kok. De Apeldoornse emeritus B.J. Oosterhoff heeft onlangs het eerste van een driedelig commentaar op Jeremia gepubliceerd. R. Schippers heeft in monografische studies op het gebied van het Nieuwe Testament van zich doen horen, maar geen deel in een van deze beide series verzorgd.

Naarmate de tijd voortschrijdt, kan men in deze serie een duidelijke confrontatie met, en soms een voorzichtige verwerking van de historisch-kritische methode aantreffen. Dit laatste is met name het geval bij C. Houtman in zijn commentaar op Exodus.

Bij Kok is intussen ook een nieuwe serie gestart, onder de titel *Praktische verklaring. Tekst en toelichting*. Zij betreft het Oude en het Nieuwe Testament. Deze serie is in handen van overwegend gereformeerde exegeten, hoewel ook de Leidse M. de Jonge en de Utrechtse (baptist) J. Reiling in de redactieraad zitting hebben.

Zoals de titel zegt, gaat het om een praktische bijbelverklaring. Zij mist de breedte en de diepte van de genoemde reeks commentaren, maar ook de verfijnde aandacht voor het vers-voor-vers-verklaren van de bijbeltekst in de *Korte Verklaring*. Per perikoop wordt het voornaamste besproken, zowel wat de problematiek als wat de boodschap betreft.

Het standpunt van de auteurs is tamelijk tot zeer positief ten opzichte van de historisch-kritische methode. Dat moge blijken uit het feit dat Claus Westermann in deze serie een samenvatting heeft gepubliceerd van zijn *Biblisches Kommentar Genesis*, dat verschenen is bij Verlag Neukirchen. Interessant is het te vermelden dat Job in deze serie is becommentarieerd door A. van Selms en Prediker door J.A. Loader.

Men kan deze serie zien als een populaire mixture van de bij Callenbach, Nijkerk verschijnende serie *De prediking van het Oude en van het Nieuwe Testament*, een serie die bijna voltooid is. Zij houdt het midden

tussen de commentaarserie en de *Korte Verklaring* van Kok. De auteurs verdedigen soms de historisch-kritische methode of bestrijden in andere delen haar resultaten. *Tekst en toelichting* ligt, tussen de *Korte Verklaring* en *Kommentaar* (van Callenbach) in. Soms ben ik geneigd te zeggen: zij haalt het niveau van de *Korte Verklaring* nog niet.

Naast deze reeksen van commentaren moet nog genoemd worden de door J. van Bruggen uitgegeven serie *Commentaar op het Nieuwe Testament*. Deze wil zoals uit de titelpagina blijkt een directe voortzetting zijn van de Bottenburg-commentaar: Van Bruggen bewerkte Marcus en Matteüs. P.H.R. van Houwelingen 1 Petrus (Rondzendbrief uit Babylon). Van L. Floor is voor 1992 een deel te verwachten over Jakobus.

Het standpunt van deze auteurs is te karakteriseren als het verlangen om aan het eind van de twintigste eeuw de principiële houding van Grosheide en Greijdanus te bewaren en vruchtbaar te maken in een kritische evaluatie en weerlegging van de resultaten van de hedendaagse historisch-kritische bijbelwetenschap. Voor de kennis en de kundigheid van Van Bruggen moet men diep respect hebben. Hij gaat een eigen weg, soms in detail exegese wat eigen-zinnig, en soms ook eenzaam.

De grote studies van Herman Ridderbos, *De komst van het Koninkrijk*, over de synoptische evangeliën (1950) en *Paulus. Ontwerp van zijn theologie* (1966) zijn ver buiten Nederland bekend en vertaald. Hij neemt in deze publicaties een heilshistorisch standpunt in. Hij tracht in zijn totale overzicht van de evangeliën en van de brieven van Paulus de innerlijke samenhang en de voortschrijding in de openbaring van het Oude en het Nieuwe Testament aan te wijzen. Hij gaat uit van de eenheid van de Schrift en komt tot resultaten, die vandaag nog hun kracht en betekenis (moeten) hebben.

We noemen tenslotte nog de herziene versie van *Bijbels Handboek*, 3 delen in 4 banden. Een overzicht van de archeologie, de canoniek en de theologie van Oud en Nieuw Testament. De medewerkers komen uit zeer verschillende kringen en kerken: Gereformeerden, Hervormden, Luthersen, Rooms-Katholieken en uit de Duitse Evangelische Kerk. In het laatste deel spreekt de redactie dan ook van een werk over de 'confessionele scheidslijnen heen'. Men zal het de schrijver van dit overzicht niet kwalijk nemen, dat zijn waardering vooral uitgaat naar de even kundige als knappe bijdrage van zijn zo jong overleden Apeldoornse collega J.P. Versteeg. Ook het opstel van Ridderbos over Jezus van Nazareth verdient veel waardering. Het zal duidelijk zijn dat we met dit

werk ons niet meer specifiek binnen de gereformeerde bijbelwetenschap bevinden. Dat is duidelijk door de namen en door de inhoud van tal van hoofdstukken.

In die kring zijn we wel weer terug als we tenslotte het werk van Herman Ridderbos noemen: *Het evangelie naar Johannes. Proeve van een theologische exegese* (1987). Dit is een bewijs van Ridderbos' meesterschap op zijn vakgebied, evenzeer als van zijn eerbied voor de Schrift als het Woord van God, in afweer van tal van moderne concepties, met name als het het evangelie naar Johannes betreft. Het tweede deel, dat bij hoofdstuk 11 begint, mag binnenkort worden verwacht.

We herinneren, bij wijze van voorbeeld, aan twee dissertaties die als monografieën over het desbetreffende onderwerp beschouwd kunnen worden. Het zijn die van J.P. Versteeg, *Christus en de Geest* (VU, 1971) en die van M.J. Paul, *Het archimedisch punt van de Pentateuchkritiek* (Leiden, 1988). Er zouden meer titels vermeld kunnen worden. Het interessante van dergelijke monografieën is dat ze in het kader van een dissertatie soms eeuwenlang onderzoek grondig en overzichtelijk samengevat weergeven.

Tot zover een globaal overzicht van de bijbelwetenschappen. Het gereformeerde karakter wordt herkend aan de eerbied voor de Schrift als het geïnspireerde Woord van God en aan de weigering om die vooronderstelling opgevend, de Bijbel te behandelen louter als een boek van ervaringen die mensen opdoen in hun omgang met God.

Dat dit standpunt in de praktijk voor spanningen zorgt, wordt in genoemde publicaties duidelijk. Dat het geloofsvoordeel niet tot negatieve, onbruikbare resultaten hoeft te leiden wordt evenzeer duidelijk.

4. KERKGESCHIEDENIS

Dit gebied is zeer breed. Het is onmogelijk alle publicaties die in dit kader zijn verschenen te noemen. Wij zullen aan het eind een tamelijk uitvoerige literatuurlijst bieden. Daarom volstaan we nu met het noemen van de naam van de auteur en/of het onderwerp waarover de verschillende studies zijn verschenen. Aan de hand van de literatuurlijst kan men dan vrij gemakkelijk nagaan welke boeken bij dit onderwerp behoren.

We noemen in de eerste plaats oraties (inaugurale en rectorale) in de serie: *Kamper Cahiers* (Oudestraat), *Kamper Bijdragen* (Broederweg) en

Apeldoornse Studies. De hoogleraren kerkgeschiedenis van deze verschillende universiteiten hebben hun beknopte studies dikwijls in de serie van hun universiteit gepubliceerd. Een blik op de reeks in haar geheel is voldoende om op de hoogte te komen van het kerkhistorische materiaal dat zich hieronder bevindt.

Er wordt in Nederland behoorlijk wat gedaan aan de studie van de Reformatie. W. van 't Spijker heeft met zijn proefschrift over de ambten bij Martin Bucer een spoor gezet, dat gezien zijn talloze artikelen over Bucer, Calvijn en Luther, al of niet met elkaar vergeleken, veel heeft opgeleverd. Men zie in het bijzonder de hem recent aangeboden bundel uit eigen werk *Geest, Woord en Kerk*. Zeven van de twaalf opstellen zijn aan de genoemde drie Reformatoren gewijd. Hij heeft ook een belangrijk boek gepubliceerd over *Luther - belofte en ervaring*. Mede op zijn initiatief is gestart de stichting ter bevordering van de kennis van de Reformatie met een eigen blad *Reformatica*. Hij heeft ook zitting in de breed geschakeerde redactie van het *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800*. Het *Documentatieblad Nadere Reformatie* heeft een redactie waarvan de auteurs allen het spoor van de Nadere Reformatie willen volgen.

Herinnerd zij aan twee standaardwerken over de Nadere Reformatie. Het eerste bevat een beschrijving van haar voornaamste vertegenwoordigers (1986), het tweede handelt over de relatie van de Nadere Reformatie en het Gereformeerde Piëtisme (1989).

In verband met de Lutherherdenking is door kerkhistorici en dogmatici een boeiende bundel studies uitgegeven onder de titel *Luther na 500 jaar*. Hier mag ook gewezen worden op de in 1982 verschenen bundel *Luther en het gereformeerd protestantisme*. De auteurs van dit boek komen uit dezelfde kring als die van de beide bundels over de Nadere Reformatie.

In verband met de herdenking van de Afscheiding (1834-1984) zijn verschillende studies verschenen. Opvallend is de activiteit van de Vrijgemaakt Gereformeerde scribenten. Zij verzorgden ook een eigen bundel ter herdenking van de Doleantie. Daaraan is ook uit breder kring een apart boek gewijd. Omstreeks diezelfde tijd zijn verschenen de *Handelingen van de synode der Christelijke Gereformeerde Kerken* (deel I en II) en ook de *Acta van het Synodaal Convent en van de voorlopige synoden van de Nederduitse Gereformeerde Kerken*. Hier moet ook genoemd worden de voorname uitgave van de *Verzamelde Geschriften* (in twee banden) van Hendrik de Cock, in Nederland genoemd de vader der Afscheiding. Zijn

betrekkelijk kleine publicaties zijn uitstekend gedocumenteerd uitgegeven.

Twee boeken die ook op dit terrein liggen maar van enigszins andere aard zijn, zijn de door sociologen opgezette beschrijvingen van de Afgescheidenen van 1834 en hun nageslacht (1984). In 1990 verscheen eenzelfde boek over de Dolerenden van 1886 en hun nageslacht. Men vindt in deze boeken de voornaamste families van beide kerkelijke bewegingen beschreven tot op vandaag. Daarnaast zijn er allerlei interessante beschouwingen gewijd aan de ontwikkelingen in de periode waarin deze mensen leefden en in hun kerken een spoor trokken.

Rond de herdenking van de honderdvijftigste geboortedag van Kuyper is er een begin gemaakt met een biografie over hem door de bekende dr. G. Puchinger. Helaas is het tot heden bij dat eerste deel gebleven. Wel zijn er van J. Stellingwerf twee interessante studies verschenen over de Vrije Universiteit. 1990 was het herdenkingsjaar van K. Schilder. Aan hem zijn minstens drie studies gewijd, en daarnaast veel artikelen.

We noemen ook de voornaam uitgegeven bundels rond de volgende themata: *Rondom de dooprivont* (1983), *Bij brood en beker* (1980) en *De kerk* (1990). Men zou deze boeken ook bij andere onderdelen uit de theologie een plaats kunnen geven. In elk geval bevatten zij uitvoerige historische bijdragen over de betreffende onderwerpen. Een dergelijke studie over *Spiritualiteit* is in voorbereiding.

We willen hier ook noemen het werk van C. Graafland. Hij promoveerde in 1961 op *De zekerheid van het geloof bij Calvijn* en heeft zich sindsdien, vooral na zijn benoeming in Utrecht in 1972, breed en diepgaand beziggehouden met de Reformatie en de Nadere Reformatie. We noemen zijn *magnum opus*: *Van Calvijn tot Barth*. Het verscheen in 1987 en behandelt de leer van de verkiezing in het gereformeerde protestantisme. Een kleiner werkje van zijn hand gaat over *Calvijns visie op de kerk volgens de Institutie*. Graafland is ook blijkens zijn boek over de godsverduistering onder de titel *Gereformeerden op zoek naar God* bezig de Reformatie te herwaarderen. Hij stelt zich op in de lijn van de Reformatie. Tegelijk wil hij haar toetsen op haar betekenis voor het heden. Hij gebruikt in zijn laatstgenoemde boek de uitdrukking 'katholiek-reformatorisch'. Daarmee geeft hij aan een verbreding van het reformatorische erfgoed na te streven. Hij kritiseert vooral de Nadere Reformatie, maar toch ook de Reformatie vanwege wat hij noemt haar

'versmalling en reductie'. Zij verliest de breedheid van het leven uit het oog. Niettemin wil hij voor het erfgoed van de Reformatie van harte staan.

Hij heeft een aantal promovendi begeleid onder wie W. de Greef die op *Calvijn en het Oude Testament* is gepromoveerd. Deze auteur heeft ook een overzichtelijk boek geschreven over *Calvijn, zijn werk en zijn geschriften*. Andere promovendi van Graafland zijn o.a. W.J. van Asselt over *De theologie van Coccejus* en B.J. Wiegeeraard over *Hugo Visscher*, die in het begin van deze eeuw hoogleraar is geweest aan de Rijksuniversiteit te Utrecht en in Leiden gereformeerde theologie heeft gedoceerd. De ondertitel geeft van zijn optreden een treffende karakterisering *Een calvinist op eigen houtje*. We herinneren ook aan de studie van G. van den End over *Saldenus. Een praktisch en irenisch theoloog uit de Nadere Reformatie*.

In Utrecht zijn ook nog twee andere interessante dissertaties verdedigd door predikanten die in de Hervormde Kerk tot de gereformeerde richting behoren. We noemen de studie van C.A. van der Sluijs over *Spurgeon, een Baptist tussen Hyper-calvinisme en Modernisme*. Een uitvoerig overzicht *Engelse piëtistische geschriften in het Nederlands, 1598-1622* is geschreven door W.J. op 't Hof, een auteur die ook in allerlei artikelen blijkt geeft historisch spoorwerk te kunnen verrichten. We noemen ook nog de in Utrecht verdedigde en met lof bekroonde dissertatie van J. van Oort over het werk van Augustinus' *De stad Gods*, onder de titel *Jeruzalem en Babylon*. In 1989 is in Utrecht een symposium gehouden ter herdenking van Voetius. De bijdragen zijn verschenen onder de titel *De onbekende Voetius*.

Nu we toch met Utrecht bezig zijn, herinneren we nog aan twee andere studies: die van H. Florijn over *de Ledeboerianen*. Dat is een groep die nog weer terzijde van de Afscheiding is blijven staan. Zij vormen eigenlijk de voorvaders van de tegenwoordige Gereformeerde Gemeenten. W. Fieret heeft een onderzoek verricht naar de geschiedenis van de Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP) tussen 1918 en 1948. Dat is een omstreden onderwerp vanwege de rol die G.H. Kersten tijdens de Tweede Wereldoorlog gespeeld heeft. De auteur heeft getracht zo objectief mogelijk de positie van Kersten en die van anderen in diens partij te schetsen.

We noemen ook de proefschriften van de beide kerkhistorici uit Kampen (Broederweg), dat van M. te Velde over *Brummelkamp*, een

leidinggevende figuur in de Afscheiding en dat van F. van der Pol over *De Reformatie te Kampen*. Beide studies zijn wat men noemt bronnenwerk. De inaugurele oratie van Van der Pol beweegt zich op het gebied van de geschiedenis van de Middeleeuwen. Hij ontvouwt daar een programma dat nauwelijks door één man kan worden uitgevoerd.

Na dit alles noemen we ook nog de beide publicaties van W. van 't Spijker *Reformatie en geschiedenis* (1977) en *Triptiek van de geschiedenis* (1981). Deze beide bundels bevatten opstellen die zich bezighouden met de theorie en de theologie van de kerkgeschiedenis. We wijzen op het inzichtgevende artikel van A.J. Jelsma, *Kerkhistoricus in Kampen* (Oudestraat) getiteld 'Verschuivingen in de Nederlandse kerkgeschiedschrijving'.

Al met al een niet onaanzienlijke produktie die bewijst dat de kerkhistorici de liefde en belangstelling voor het verleden, met name de Reformatie en de Nadere Reformatie graag dienstbaar willen maken aan de positie en de opdracht van de kerk in het heden. Dat ze daarbij de lijnen doortrekken, betekent dat ze het heden niet los van het verleden willen zien, terwijl ze anderzijds de erfenis van zoveel eeuwen verleden vruchtbaar willen maken voor vandaag.

We willen het voor dit onderwerp hierbij laten, er nog op wijzend dat er een bredere, niet specifiek gereformeerde stroom van beoefenaars van de kerkgeschiedenis in Nederland is. In hun verzamelwerken komt men dikwijls ook namen van de hierboven genoemden tegen. Als karakteristiek voorbeeld daarvan zij genoemd de publicatie van gehouden voordrachten op een symposium over Windesheim (1387-1987) onder de titel *De doorwerking van de Moderne Devotie*.

Uiteraard is met het hier genoemde niet alles gezegd. Er springen in elk geval motieven uit naar voren, er worden lijnen getrokken en namen genoemd, die men voor de situatie van de gereformeerde beoefening van de kerkgeschiedenis in gedachten moet houden.

Graafland en Van 't Spijker vormen, wat de Nederlandse gereformeerde kerkgeschiedenis betreft, in belangrijke mate de spil. In een plezierige coöperatie met anderen weten zij studies te bevorderen en mensen te enthousiastmeren. Dat gaat dan niet louter om historische kennis, maar vooral om door de kennis van het verleden de problematiek van het heden scherper te zien en aan een oplossing voor de toekomst een bijdrage te leveren.

5. DOGMATIEK

Op dit gebied hebben zich de meeste veranderingen voltrokken. Vanouds is de *Gereformeerde Dogmatiek* van Bavinck het handboek op dogmatisch terrein voor gereformeerde theologen. Bavincks *Magnalia Dei* is daarvan een populaire samenvatting, die gebruikt is door veel gemeenteleden, voor wie de vier delen van Bavinck te zware kost waren.

Tussen deze beide uitgaven in staat het *Handboek* van Honig. Dit is van hoger niveau dan *Magnalia Dei*, maar is niet meer dan een extract van Bavincks vier delen. Tot heden is dit handboek - bij gebrek aan beter - bij verschillende theologische opleidingen voorgeschreven of wordt het op zijn minst geraadpleegd. De *Korte Dogmatiek* van K. Dijk is door zijn pocket-vorm getypeerd en voldoet minder dan Honigs *Handboek*, al wordt het hier en daar intensief geraadpleegd.

Berkouwers dogmatisch oeuvre *Dogmatische Studiën* (beginnend te verschijnen in 1949) betekent een nieuwe aanpak, vooral vergeleken met Honig. Berkouwer trekt de lijn van Calvijn en Bavinck door via vandaag naar morgen. Het valt op dat hij kritischer staat tegenover Kuiper dan tegenover Bavinck, al blijft de laatste niet geheel onweersproken.

Naarmate de serie vorderde, werd de invloed van Barth op Berkouwer groter. Dat is vooral het geval na diens *De triomf der genade* (1954). Vooral het boek over de verkiezing vertoont hiervan de sporen. Het eerstgenoemde boek is totaal anders van opzet en intonatie dan het voor de Tweede Wereldoorlog verschenen boek over Barth (1937). Men mag Berkouwers *Karl Barth en de kinderdoop* zien als een tussenstation tussen de beide genoemde Barth-boeken. In de zestiger jaren wordt de invloed van Barth nog veel sterker, uitkomend in de dynamisering van het gereformeerde belijden. De kaders verliezen hun kracht. De dynamische inhoud neemt de plaats in van het confessionele kader. Dat blijkt vooral op het punt van de leer omtrent de Schrift, de Zonde en de Kerk. Berkouwers herkomst blijft herkenbaar, zijn distantiëring door middel van dynamisering is niet minder duidelijk. Hij heeft tweemaal reenschap afgelegd van zijn ontwikkeling: *Een halve eeuw theologie* (1974), de uitwerking van zijn afscheidscollege, en zijn theologische memoires *Zoeken en vinden* (1989). Deze titel is karakteristiek voor de dialectiek van discontinuïteit en continuïteit in Berkouwers eigen theologische 'Werdegang' en 'Wirkungsgeschichte' (met excuus voor deze moeilijk

adequaat weer te geven Duitse termen). In zijn laatste boek zal de belangstellende lezer veel missen, vooral wel Berkouwers oordeel over de ontwikkelingen, die door hem op gang zijn gebracht en die in het werk van zijn leerlingen een zekere kristallisatie hebben gekregen. Hij heeft mij gezegd dat men achter de afwezigheid van deze beoordeling, van bijvoorbeeld Kuitert, niets moet zoeken. Het boek telde oorspronkelijk dubbel zoveel bladzijden. Er moest in gesneden worden. Er zullen met mij wel enkelen zijn, die een andere maatstaf bij de selectie hadden kunnen waarden. Berkouwer heeft zich in het hoofdstuk over Schilder helemaal uitgeschreven. Vrienden en verder verwijderden zijn het erover eens dat dit tot het beste behoort wat over Schilder is geschreven.

Nu we Berkouwer verder laten rusten, willen we nog wel wijzen op zijn intense belangstelling voor de ontwikkeling van de rooms-katholieke theologie. Die belangstelling dateert vanuit de vooroorlogse jaren. Zij komt uit in zijn inaugurele oratie en vindt haar hoogtepunt in de boeken rondom het Tweede Vaticaanse Concilie. Er zij aan herinnerd dat Berkouwer veel promovendi heeft begeleid, ook uit Amerika en Zuid-Afrika. Ook zo heeft hij een spoor getrokken.

We wijzen op het vele malen herdrukte handboek van H. Berkhof. Direct bij zijn verschijning zijn van onderscheiden kanten kritische commentaren geleverd op Berkhofs eigen verzoek. Berkhof is afkomstig uit confessioneel orthodoxe kring. Hij heeft een, naar ons oordeel, zeer ingrijpende ontwikkeling doorgemaakt, die haar uitdrukking heeft gevonden in zijn boek *Christelijk geloof*. Getoonzet op de evolutie is heel de symphonie van de dogmatiek nieuw ten gehore gebracht. Men merkt de nieuwe koers direct al bij de Godsleer, maar ook in die van de schepping (zij is in ontwikkeling, on-af, en onvolkomen) en natuurlijk ook in de leer van de zonde evenals in die van de verlossing. Deze heroriëntatie wordt omschreven als het beginsel van bipolariteit. Openbaring en ervaring bepalen elkaar wederkerig. De bijbelse legitimatie van deze wederkerigheid vindt Berkhof in de verbondsgedachte. Deze neemt dan ook een centrale plaats in in het boek.

Zijn model van bipolariteit brengt mee dat Jezus Christus niet langer gezien wordt als incarnatie van de Zoon. Hij is een sprongvariant (een heel bijzondere krachtens een nieuwe daad van God) in het geslacht van de mensen. Ook het klassieke dogma van de Triniteit vervalt. De Geest is Gods kracht in werking, geen aparte Persoon. De hel - zo mogen we hopen - is een louteringsvuur. In een analyse van Berkhofs eschatologie

is mij gebleken dat deze goede afloop rechtstreeks voortvloeit uit Berkhofs Godsleer.

Dit model van bipolariteit is trendsetend voor Heitink's opvatting van pastoraat en voor de zojuist verschenen *Hermeneutische homiletiek* van Dingemans. Het is niet zo moeilijk een structurele overeenkomst op te merken met het rapport 'God met ons', waarover Berkhof lovend heeft geschreven, zij het niet zonder kritiek op details.

Dit model van dogmatisch denken is in Nederland breed verbreid, ook via allerlei godsdienstcursussen onder gemeenteleden. Dat reeds de zesde druk is verschenen, bewijst dat het boek ruime afzet vindt.

Ik zou dit model een synthese willen noemen van bijbels denken en van een theologie die door de hedendaagse moderne wetenschap is bepaald. In een dergelijke synthese verliest de dogmatiek haar essentieel bijbels gehalte. Het anders-zijn van het evangelie, de breuk die de Geest voltrekt met het vlees, de radicaliteit van de genade in de christologie en de pneumatologie, kan zo niet worden vastgehouden. De essentiële punten in Berkhofs dogmatiek zijn dan ook modern. Wij zien hier de invloed van de hedendaagse cultuur op de dogmatiek.

Nog minder genuanceerd dan Berkhof heeft F.O. van Gennep die invloed verwerkt in een boek dat veel geciteerd wordt. Van Gennep neemt de Verlichting tot maatstaf en meent dat de verloren Vader alleen kan terugkeren als Hij niet meer gezaghebbend wil zijn. Zijn regiment wordt daardoor gekenmerkt dat Hij de geschiedenis aan de mens overlaat en slechts toeziet. Ons blijft niets over dan de ethische inspiratie, die van dit godsbeeld uitgaat. Van Gennep pleit voor een 'Oecumene der Verlichting'. Overigens stelt Van Gennep geen prijs op de naam gereformeerd. Zijn boek is doortrokken van een in scherpe bewoordingen geuite kritiek op het gereformeerde belijden. Hij schuift dat als fundamentalistisch terzijde. Het is geen partij in de Oecumene der Verlichting. In een kritische analyse noemde ik de Verlichting in dit boek de canon voor deze moderne dogmatische aanpak.

Eigenlijk is ook het werk van Kuitert gekenmerkt door de gedachte van de Verlichting. Zijn theologie heeft een hele ontwikkeling doorgemaakt. We vermelden nu slechts de eindstreep die hij met zijn afscheidsrede trok. Een even provocerende als typerende titel *Autonomie: een lastige laatkomer in de ethiek*. Het lijkt mij niet toevallig dat Kuiterts theologische publicaties de laatste jaren vooral zijn gewijd aan ethische onderwerpen. Hij is op het terrein van de medische ethiek in ons land

een voortrekker. Veel medici oriënteren zich aan zijn ethisch standpunt. Zijn publicaties over euthanasie en suïcide vertonen steeds dezelfde opzet. De beslissingen pro deze omstreden thema's zijn gevallen, voordat de Bijbel ter sprake komt. Als in het laatste deel bijbelse gegevens worden besproken, gebeurt dat om te laten zien dat deze gegevens zich niet verzetten tegen de reeds genomen beslissingen; of dat zij in elk geval anders geïnterpreteerd moeten worden dan in een confessioneel-gereformeerde ethiek gebeurt.

Kuitert heeft zich zeer recent over zijn dogmatische grondslag uitgelaten in een publicatie *Filosofie van de theologie*. Het boek is verschenen in een serie wetenschapsfilosofie. Toch is de term filosofie in de titel niet enkel door dit kader bepaald. Een van de grondstellingen van het boek luidt: de theologie bestaat in het wetenschappelijk-methodisch omgaan met de cognitieve pretenties van geloofstradities (blz. 96). Dit lijkt mij een filosofisch vertrekpunt. Kuitert is in een door Van Gerven en Michon geschreven portret getypeerd als 'vrijheid van dwang'. Hij heeft de confessioneel-gereformeerde theologie als een dwangjuk van zich geschud. Daarvoor is bij hem de filosofie in de plaats gekomen. Het lijkt niet teveel gezegd dat deze filosofie de theologie aan zich horig maakt.

Er is nog een stroming in Nederland. Zij heeft gestalte gekregen in het vijfdelig dogmatisch werk van Beker en Hasselaar *Wegen en kruispunten*. Het laatste deel is onlangs verschenen. Deze dogmatiek brengt dikwijls Heppe ter sprake. Zij citeert ook graag Calvijn, maar steeds in een Barthiaanse toonzetting. Er zijn verrassende gedachten in dit werk. Zij herinneren echter steeds weer aan wat men in de jaren direct na de Tweede Wereldoorlog de midden-orthodoxie noemde. Een sprekend voorbeeld daarvan is ook de dogmahistorische schets van N.T. Bakker. Hij vergelijkt Calvijn en Witsius op centrale punten van de confessie. Het wordt wat eentonig om te zien, dat Barth steeds als canon fungeert. Dan komt Calvijn er soms nog goed af. Witsius blijft nergens.

Men kan deze vleugel ook vertegenwoordigd vinden in een aantal proefschriften. We herinneren aan dat van Vermeulen en Den Dulk, terwijl ook anderen genoemd kunnen worden. Er zijn tussen deze auteurs onderling verschillen. De een staat verder van Barth af dan de ander. Vermeulen bijvoorbeeld tracht te laten zien dat Barth wel degelijk een pneumatologie heeft gekend. Deze zou een massieve verkiezingsleer, waarin allen gered zijn, corrigeren. Voor anderen is het de vraag of deze poging is geslaagd.

Ook de zogenaamde links-Barthianen houden zich met Barths erfenis bezig. Zij beroepen zich voor hun sympathie vooral op het socialisme van Barth, niet geheel ten onrechte als men de studie van Brinkman over Barth leest.

Beide stromingen, hoezeer naar rechts en links uiteenlopend, houden zich ook bezig met Noordmans en Miskotte. Zij willen beiden deze Nederlandse theologen als zelfstandige gesprekspartners in de discussie met Barth betrekken. Het blijft altijd weer de vraag, in hoeverre Barth zich in dit geheel zou herkend hebben. Dat er aanrakingspunten zijn is onmiskenbaar. Deze stroming presenteert zich in Nederland in het *Zeitschrift für Dialektische Theologie*, dat vanaf 1985 verschijnt.

Rond Van Ruler is het nu, twintig jaar na zijn dood, stil geworden. Hij wordt nog wel genoemd. Drie proefschriften zijn intussen aan hem gewijd, maar het is toch net of men eigenlijk met hem geen raad weet.

Hartvelt heeft op een interessante manier in zijn zojuist verschenen *Symboliek* de vroegere en hedendaagse discussies rond actuele thema's uit de confessie overzichtelijk weergegeven en samengevat.

Dan is er de confessioneel-gereformeerde stroming in Nederland onder de dogmatici. Hier moet K. Schilder genoemd worden. Zijn naam is reeds in paragraaf 4 vermeld. Zijn werk heeft drie brandpunten: het verbond, de kerk en de Schrift (of ook de openbaring van God). Het Schildersymposium, in december 1990 door de Universiteit van Kampen georganiseerd, heeft getracht Schilders dogmatisch en kerkelijk werk te evalueren. We doen Schilder, lijkt me, geen onrecht, als we zeggen dat hij is opgekomen voor een gereformeerde verbondsopvatting, waarin de betrouwbaarheid van Gods beloften wezenlijk is. Zie hiervoor de dissertatie van S.A. Strauss. Hij heeft Kuypers gemene gratieeler bestreden. Daarin is hij niet geheel gevolgd door zijn leerling J. Douma. Zijn openbaringsleer (reeds verdedigd in zijn dissertatie in Erlangen 1933) is onlangs in een proefschrift door de in Canada docerende J. de Jong onderzocht. Dat is een instructief boek geworden voor de kennis van Schilders theologie. Hierboven noemde ik reeds Berkouwers analyse uit 1989.

Tot de gereformeerde dogmatici reken ik ook B. Wentsel. Tot heden zijn verschenen drie delen in vier banden. Het meest opvallend is dat hij niet de opzet door middel van loci heeft gekozen. Hij heeft een herstructurering beproefd en verschillende thema's per band samengevat. Zo vinden we in 3a de Godsleer, de mensleer en de zondeleer. In 3b

Incarnatie, Verzoening en Koninkrijk van God. Deze opzet brengt mee dat er nogal eens een herhaling in de behandeling van de stof voorkomt.

Het is onvoorstelbaar hoeveel oud en nieuw materiaal deze auteur heeft doorgewerkt. Ik wil hem een erudiet dogmaticus noemen. Hij beweegt zich op eigen wijze in het spoor van Calvijn, Bavinck en Berkouwer. Deel 3a is behalve aan deze drie genoemden ook aan A.D.R. Polman, Herman Ridderbos, K. Schilder, Haitjema en Van Ruler opgedragen. En als eerste in deze rij zelfs aan J.S. Bach. Deze verscheidenheid is kenmerkend voor de brede greep die Wentsel in zijn dogmatiek doet. Wij achten dit werk van betekenis, maar betreuren het dat naarmate het einde nadert de helderheid van opbouw wat wijkt voor de veelheid van subthema's die op onverwachte momenten worden gepresenteerd.

Te melden is dat de Apeldoornse dogmaticus J. van Genderen in april 1992 een *Beknopte Gereformeerde Dogmatiek* doet verschijnen (D.V.). Dit boek zoekt zijn kracht in de fundering in de Schrift. De schriftgegevens worden beknopt en tegelijk fundamenteel besproken. Telkens wordt de verbinding met de confessies van de oude kerk en van de Reformatie in al haar breedte aangebracht. Op een ingehouden en tegelijk deskundige manier wordt met hedendaagse dogmatici van gedachten gewisseld. Daardoor heeft dit boek een sterk thetische inslag en krijgt het grote informatieve betekenis. Mij komt het voor dat dit boek een ieder die de gereformeerde dogmatiek wil bestuderen of heeft te doceren, vreugde kan bereiden. Dat de naam van de schrijver van dit artikel ook aan dat werk verbonden is, brengt een beperking mee in zijn waardering. Deze betreft alleen het werk van Van Genderen. Dat beslaat echter ruim driekwart van het boek.

6. ETHIEK

Over dit onderwerp wil ik kort zijn. In de Gereformeerde Kerken zijn als ethici bekend geworden G.Th. Rothuizen die kort na zijn emeritaat is overleden en Kuitert die is teruggetreden. Zijn plaats aan de VU is nog steeds vakant. Rothuizen is opgevolgd door een leerling van Kuitert, G. Manenschijn, een bekwaam ethicus die de wijsgerige benadering van de ethiek vanuit Amsterdam in Kampen toepast.

Ik wees reeds op de gedachte van autonomie, waardoor Kuiterts theologie is gekarakteriseerd. Deze gedachte beheerst ook de proefschriften van zijn promovendi. Namen en titels kan men vinden in

de feestbundel die Kuitert bij diens afscheid in 1989 is aangeboden. Meer dan eens is bij de bespreking van een dergelijk proefschrift de vraag gesteld waarom dit niet in de faculteit der wijsbegeerte werd verdedigd. De gedachte van autonomie heeft voor de praktijk verstrekkende consequenties. Thema's als abortus, euthanasie en zelfmoord worden positief besproken en beslist. Datzelfde geldt van thema's uit de sexuele ethiek, zoals homofilie en ongehuwd samenwonen.

In de Nederlands Hervormde Kerk beweegt de ethiek zich over het algemeen in dezelfde richting, zij het dat daar soms iets voorzichter wordt omgegaan met de hierboven genoemde grondthema's.

De Kamper ethicus J. Douma biedt principieel verzet tegen de inzet van de ethiek bij de autonomie. Hij tracht vanuit de Schrift als bron en norm op oude en nieuwe vraagstukken in te gaan. Hij heeft een omvangrijk oeuvre op zijn naam staan. De serie *Ethische Bezinning* telt reeds dertien delen. Er zijn nog twee in voorbereiding. Het is te verwachten dat de verschillende monografieën over ethische onderwerpen bewerkt gaan worden tot een grote ethiek van gereformeerde signatuur. Daaraan is dringend behoefte.

W.H. Velema staat naast Douma. Zij trekken gezamenlijk op en waarderen elkaars werk. Velema heeft zich vooral met de bijbelse grondslagen en hermeneutische aspecten van de ethiek beziggehouden. Zijn werk beslaat een breder terrein dan de ethiek. Dat hangt samen met zijn leeropdracht die ook homiletiek, poimeniek, evangelistiek en apologetiek omvat.

We noemen de namen van dr. J. Hoek, dr. A. Noordegraaf en dr. R. Seldenrijk als van auteurs die ook op het gebied van de ethiek zich in detailstudies begeven.

7. AMBTELIJKE THEOLOGIE

Als laatste onderdeel noemen we dat van de ambtelijke theologie (in de curricula in Apeldoorn en Kampen als diakoniologie aangeduid), in Nederland verder overal praktische theologie genoemd.

In de kring van de Gereformeerde Kerken is het werk van G. Heitink toonaangevend. Hij beweegt zich op allerlei terreinen van de diakoniologie, vooral sinds hij na de poimeniek in Kampen te hebben gedoopt, nu de plaats van J. Firet aan de VU heeft ingenomen. Zijn werk wordt gekenmerkt door het model van bipolariteit dat hij aan H. Berkhof heeft

ontleend. Dit brengt een niet onaanzienlijke verschuiving teweeg. Adam heeft niet bestaan. Christus neemt zijn plaats in. Vandaar dat het mens-zijn van Christus als openbaring van ware humaniteit centraal staat. Het verzoeningswerk wordt naar de achtergrond geplaatst en dikwijls ook in andere dan de confessioneel-gereformeerde termen verwoord. Dit heeft voor prediking en pastoraat belangrijke consequenties. De agogische wetenschappen verlenen niet slechts hulpdiensten, ze zijn bepalend voor de uitvoering van de taak van de pastor. First is daarin voorgegaan. De agogische wetenschappen vervullen, zo heb ik in een Zuid-Afrikaanse feestbundel betoogd, de plaats die de Heilige Geest in de diakoniologie zou moeten innemen.

Ik noemde reeds de recent verschenen homiletiek van Dingemans, die qua theologisch model doet denken aan de positie van Heitink.

De in 1990 overleden H. Jonker heeft getracht openbaring en ervaring als thema uit te werken. Waarheidsverwerkelijking is dan het trefwoord. Hij heeft zijn werk samengevat in het bekend geworden boek *Theologische praxis*. Hij heeft verschillende promovendi gehad. Hun namen kan men vinden in de hem bij zijn afscheid aangeboden bundel *Ervaren waarheid*. Dezen hebben elk op eigen wijze getracht zijn spoor door te trekken. Rebel heeft zich sterk op Van Ruler georiënteerd. Voor ons is het de vraag of zijn beroep op Van Ruler terecht is.

Het werk van C. Trimp zal bij zijn afscheid stellig geïnventariseerd en geëvalueerd worden. Hij zoekt aansluiting bij de Reformatie. Het Woord staat centraal in de ambtelijke werkzaamheden. Hij wil het ambt niet laten devalueren. Hij pleit tegelijk voor praktisch-pastorale en spirituele opbouw van de gemeente. Een voluit gereformeerde inzet, die kritisch staat tegenover de hedendaagse trend in Nederland. Trimp heeft in een aantal oraties en opstellen zijn standpunt uiteengezet.

W.H. Velema zoekt in dezelfde lijn de erfenis van de Reformatie recht te doen. Uitwerking van de plaats van het Woord voor al de praktische vakken en erkenning van het ambt als een gave van God aan de gemeente. Hij heeft zich beziggehouden met onderwerpen als spiritualiteit, ervaring en toeïgening van het heil. Van hem is binnenkort te verwachten een eenvoudig geschreven publicatie over het onderwerp *Geloof en gevoel*.

De klassiek gereformeerde richting in de diakoniologie is niet blind voor het nut van hulpwetenschappen. Zij wil deze echter niet laten domineren over het vakgebied. In Nijmegen heeft zich - in het spoor van F. Haarsma - de school van J.A. van der Ven gevormd. Diens laatste boek

verwoordt de principiële-empirische aanpak van de praktische theologie. Zover gaan Heitink en Dingemans niet. Trimp, en anderen hebben moeite met dit model, omdat het openbaring en ervaring dooreen laat lopen. De theologische prioriteit van de openbaring is dan niet langer gewaarborgd. Trimp heeft dit onlangs in een opstel over narratieve homiletiek nog eens scherpzinnig beschreven. We noemen hier ook het werk van de Apeldoornse universitaire docent dr. T. Brienen. Hij heeft op het gebied van de liturgiek enkele waardevolle publicaties het licht doen zien. Datzelfde geldt van dr. A. Noordegraaf. Hij is gepromoveerd als nieuwtestamenticus. Nu doceert hij in Utrecht de praktische vakken. Hij beweegt zich op een breed gebied en verzorgt in verzamelbundels (o.a. *De Kerk*) vaak de behandeling van de nieuwtestamentische gegevens. Hij publiceerde ook een monografie over de antropologie (zie par. 1). Recent verscheen *Oriëntatie in het diaconaat*, terwijl in deze zelfde serie een boek over gemeente-opbouw van hem te verwachten is.

Binnen dit vakgebied reken ik ook het boek van Graafland over *Godsverduistering in het licht van de gereformeerde spiritualiteit*. Hij beschrijft boeiend de problematiek van de gereformeerde gezindte in Nederland. Hij gaat het spoor terug via de Nadere Reformatie naar de Reformatie. Ik wees er reeds op dat hij een verbreding van de Reformatie noodzakelijk acht. Zelf spreekt hij over katholiek-reformatorisch. In Nederland duidt men deze stroming (dat is de kring rond Graafland inmiddels geworden) als evangelisch-reformatorisch aan. W.H. Velema heeft in zijn boek over spiritualiteit een andere invalshoek gekozen. In het slothoofdstuk is hij met Graafland in discussie getreden. Er is een omvangrijk boek over *Spiritualiteit* in voorbereiding.

8. EPILOOG

We zijn aan het eind van het overzicht. Ten dienste van de Zuid-Afrikaanse lezers heb ik toch nogal wat namen besproken en titels genoemd. Het is onmogelijk alle auteurs en alle boeken te noemen. Hoewel ik een keus heb gedaan, meen ik dat dit overzicht tamelijk representatief is. Met opzet is ook reeds verwezen naar enkele publicaties die te verwachten zijn.

Terugkijkend moeten we zeggen dat de theologie worstelt met haar eeuwenoude opdracht, het Woord van God in onze tijd te vertolken. Dat geldt voor prediking en pastoraat. Het betreft ook de systematische

bestudering in dogmatiek en ethiek, het intense onderzoek van vroegere gebeurtenissen en hun bronnen, van de betekenis van het verleden voor het heden. Dat geldt ook de bestudering van de Bijbel in de zo intensief beoefende bijbelwetenschappen.

Zoals zo vaak kan men drie posities opmerken. *De ene* is de volstrekt moderne, die de Verlichting tot canon voor de theologie maakt. Deze richting voert haar uitgangspunt consequent door in heel de theologie.

De tweede richting is die van een synthese (het bipolariteits-model). Hierin zit een poging tot verwerking van bijbelse gegevens zonder dat aan de legitiem geachte inbreng van de hedendaagse mens tekort wordt gedaan. Die inbreng, zo stelt men, moet en mag er zijn. De openbaring wordt gekleurd en bepaald door de ervaring. Ook dit uitgangspunt wordt door heel de theologie heen volgehouden en toegepast.

Het derde standpunt is de poging om de confessioneel-gereformeerde theologie voor vandaag vruchtbaar te maken en verder te ontwikkelen. Ik wijs hierbij op enkele punten die zich als problemen of desiderata voordoen.

1. Hoe te reageren op en hoe te staan in de moderne cultuur? De confessioneel-gereformeerde stroming staat kritisch tegenover deze cultuur. Zij beseft tegelijk dat het haar opdracht is het evangelie (over de volle breedte) dienstbaar te maken aan de mens in deze cultuur.
2. Tegenover de hedendaagse ervarings- en empirische theologie is de Schrift haar bron en norm. De verschillen tussen de laatste en de beide eerst genoemde stromingen zijn steeds terug te voeren op het gezag van de Openbaring en op de plaats en functie van de Schrift. Bij de beide andere stromingen moet de openbaring haar gezag delen met menselijke ervaring. Dat is voor de confessioneel-gereformeerde richting principieel onaanvaardbaar.
3. Het is de taak van de laatste dit uitgangspunt in de Schrift in alle vakken actueel door te voeren. Dat geldt in het bijzonder van prediking, pastoraat en ethiek.
4. Daarbij zal een ruime plaats moeten worden ingeruimd aan de pneumatologie. Gereformeerde theologie moet pneumatologisch getoonzet zijn. In dit verband vraagt het onderwerp spiritualiteit om uitwerking in al de onderdelen van de theologie. Zij moet in haar betekenis voor de grondslagen en de uitbouw van de verschillende vakken doordacht worden.
- 5.

Deze theologie zal voluit wetenschappelijk moeten zijn en zich voor het isolement van haar positie in de moderne cultuur (ballingschap-positie) niet hoeven te schamen. Zij zal echter nooit mogen vergeten dat de theologie moet uitgaan van het Woord van God, dat aan de kerk is toevertrouwd om in de wereld te worden uitgedragen. De relatie theologie en kerk is met de relatieve zelfstandigheid van beide componenten, wezenlijk voor zowel de theologie als voor de kerk.

6. De theologie zal meer dan tot nu toe tot uitdrukking moeten brengen het onderweg zijn, het voorlopige met de verwachting van de voleinding. Het werk van de Geest is bij uitstek eschatologisch gericht. Gereformeerde spiritualiteit moet de theologie doortrekken en zij moet uitkomen in de verwachting van de voleinding van Christus' werk, zonder dat deze eschatologische gerichtheid tekort doet aan haar opdracht in het heden (Voltooi: Oktober 1992).

Bibliografie

1. Inleiding

BREMMER R H

1991. *In gesprek met oudere en nieuwere theologen. De actualiteit van de gereformeerde theologie.* Kampen.

DEKKER G

1987. *Godsdienst en samenleving. Inleiding tot de studie van de godsdienstsociologie.* Kampen.

FLOOR L

1988. *Persoon en werk van de Heilige Geest.* Kampen.

GENDEREN J VAN

1988. *Gerechtigheid als geschenk. Gedachten over de rechtvaardiging door het geloof.* Kampen.

HOEK J

1988. *Zonde: opstand tegen de genade. Gedachten over zonde.* Kampen.

IMMINK F G

1990. *Jezus Christus, profeet, priester, koning.* Kampen.

NOORDEGRAAF A

1990. *Leven voor Gods aangezicht. Gedachten over het mens-zijn.* Kampen.

TRIMP C

1989. *Woord, water en wijn. Gedachten over prediking, doop en avondmaal.* Kampen.

2. De Methode

BERKHOF H

1985. *200 Jahre Theologie. Ein Reisebericht.* Neukirchen.

BREMMER R H

1991. *In gesprek met oudere en nieuwere theologen. De actualiteit van de gereformeerde theologie.* Kampen.

3. De Bijbelwetenschappen

BEEK M A e.a.

1981. *Bijbels Handboek, 4 delen.* Kampen.

BRUGGEN J VAN

1988. *Marcus. Het evangelie volgens Petrus*. Kampen.

BRUGGEN J VAN

1990. *Matteüs. Het evangelie voor Israël*. Kampen.

HOUWELINGEN P H R VAN

1991. *1 Petrus. Rondzendbrief uit Babylon*. Kampen.

PAUL M J

1988. *Het Archimedisch Punt van de Pentateuchkritiek. Een historisch en exegetisch onderzoek naar de verhouding van Deuteronomium en de reformatie van koning Josia (2 Kon. 22-23)*. 's Gravenhage.

RIDDERBOS H

1950. *De komst van het Koninkrijk. Jezus' prediking volgens de synoptische evangeliën*. Kampen.

RIDDERBOS H

1966. *Paulus. Ontwerp van zijn theologie*. Kampen.

RIDDERBOS H

1987. *Het evangelie naar Johannes. Proeve van een theologische exegese*. Kampen.

VERSTEEG J P

1971. *Christus en de Geest. Een exegetisch onderzoek naar de verhouding van de opgestane Christus en de Geest van God volgens de brieven van Paulus*. Kampen.

4. Kerkgeschiedenis

1985. *Acta van het Synodaal Convent (1887) en van de voorlopige synoden van de Nederduitse Gereformeerde Kerken (1888-1892)*. Kampen.

1988. *Handelingen van de Synoden der Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland 1872-1892, deel 1 en 2*. Kampen.

ASSELT W J VAN

1988. *Amicitia Dei. Een onderzoek naar de structuur van de theologie van Johannes Coccejus (1603-1669)*. Ede.

BAKKER J T e.a. (red.)

1983. *Luther na 500 jaar. Teksten, vertaald en besproken*. Kampen.

BAKKER W e.a. (red.)

1984. *De Afscheiding van 1834 en haar geschiedenis*. Kampen.

- BAKKER W e.a. (red.)
1986. *De Doleantie van 1886 en haar geschiedenis*. Kampen.
- BALKE W e.a.
1982. *Luther en het gereformeerd protestantisme*. 's Gravenhage.
- BANGE P e.a. (red.)
1988. *De doorwerking van de Moderne Devotie. Windesheim 1387-1987*. Voor-
drachten gehouden tijdens het Windesheim Symposium Zwolle/Win-
desheim 15-17 oktober 1987. Hilversum.
- BEEK P VAN e.a. (red.)
1990. *De dolerenden van 1886 en hun nageslacht*. Kampen.
- BRIENEN T e.a.
1986. *De Nadere Reformatie. Beschrijving van haar voornaamste vertegenwoor-
digers*. 's Gravenhage.
- BRIENEN T e.a.
1989. *De Nadere Reformatie en het Gereformeerd Piëtisme*. 's Gravenhage.
- BRUIJN J DE e.a. (red.)
1990. *Geen duimbreed! Facetten van leven en werk van Prof. dr. K. Schilder
1890-1952*. Baarn.
- DEE J J C
1990. *K. Schilder, zijn leven en werk, deel I (1890-1934)*. Goes.
- DEDDENS D e.a. (red.)
1984. *Afscheiding - Wederkeer. Opstellen over de Afscheiding van 1834*. Haar-
lem.
- DEDDENS D e.a.
1984. *Hendrik de Cock. Verzamelde Geschriften, deel 1 en 2*.
- DEDDENS D e.a. (red.)
1986. *Doleantie - Wederkeer. Opstellen over de Doleantie van 1886*. Haarlem.
- DOUMA J e.a. (red.)
1990. *K. Schilder. Aspecten van zijn werk*. Barneveld.
- END G VAN DEN
1991. *Guiljemus Saldenus (1627-1694). Een praktisch en irenisch theoloog uit de
Nadere Reformatie*. Leiden.

FIERET W

1990. *De Staatkundig Gereformeerde partij 1918-1948: Een bibliocratisch ideaal*. Houten.

FLORIJN H

1991. *De ledeboerianen. Een onderzoek naar de plaats, invloed en denkbelden van hun voorgangers tot 1907*. Houten.

GRAAFLAND C

1961. *De zekerheid van het geloof. Een onderzoek naar de geloofsbeschouwing van enige vertegenwoordigers van reformatie en nadere reformatie*. Wageningen.

GRAAFLAND C

1987. *Van Calvijn tot Barth. Oorsprong en ontwikkeling van de leer der verkiezing in het Gereformeerd Protestantisme*. 's Gravenhage.

GRAAFLAND C

1989. *Kinderen van één moeder. Calvijns visie op de kerk volgens de Institutie*. Kampen.

GRAAFLAND C

1990. *Gereformeerden op zoek naar God. Godsverduistering in het licht van de gereformeerde spiritualiteit*. Kampen.

GREEF W DE

1984. *Calvijn en het Oude Testament*. Groningen.

GREEF W DE

1989. *Johannes Calvijn. Zijn werk en geschriften*. Kampen.

HOF W J

1987. *Engelse pietistische geschriften in het Nederlands, 1598-1622*. Rotterdam.

JELSMA A J

1991. 'Verschuivingen in de Nederlandse kerkgeschiedschrijving' in: A. Wiggers e.a. (red.), *Rond de kerk in Zeeland*. Delft. p5-16.

OORT J VAN

1986. *Jeruzalem en Babylon. Een onderzoek van Augustinus' De stad van God en de bronnen van zijn leer der twee steden (rijken)*. 's Gravenhage.

OORT J VAN e.a.

1989. *De onbekende Voetius*. Voordrachten wetenschappelijk symposium Utrecht 3 maart 1989. Kampen.

POL F VAN DER

1990. *De Reformatie te Kampen in de zestiende eeuw*. Kampen.

POL F VAN DER

1991. *Duistere Middeleeuwen in het licht. Kerkgeschiedenis van de Middeleeuwen, een aanbeveling voor wie de Reformatie zijn toegedaan*. Barneveld.

PUCHINGER G

1987. *Abraham Kuiper. De jonge Kuiper (1837-1867)*. Franeker.

PUCHINGER G (red.).

1990. *Ontmoetingen met Schilder. Prof. dr. K. Schilder 1890 - 19 December* -
1990. Kampen.

SCHELHAAS T N e.a.

1984. *De afgescheidenen van 1834 en hun nageslacht*. Kampen.

SLUIJS C A VAN DER

1987. *Charles Haddon Spurgeon. Een Baptist tussen Hypercalvinisme en Modernisme. In Veritate Victoria*. Kampen.

SPIJKER W VAN't

1970. *De ambten bij Martin Bucer*. Kampen.

SPIJKER W VAN't

1977. *Reformatie en geschiedenis*. Goes.

SPIJKER W VAN't e.a.

1980. *Bij brood en beker. Leer en gebruik van het heilig avondmaal in het Nieuwe Testament en in de geschiedenis van de westerse kerk*. Goudriaan.

SPIJKER W VAN't

1981. *Triptiek van de geschiedenis. De verhouding tussen wereld-, heils- en kerkgeschiedenis*. Goes.

SPIJKER W VAN't

1983. *Luther. Belofte en ervaring*. Goes.

SPIJKER W VAN't e.a.

1983. *Rondom de doopvont. Leer en gebruik van de heilige doop in het Nieuwe Testament en in de geschiedenis van de westerse kerk*. Goudriaan.

SPIJKER W VAN't e.a.

1990. *De kerk. Wezen, weg en werk van de kerk naar reformatorische opvatting*. Kampen.

SPIJKER W VAN't

1991. *Geest, Woord en kerk. Opstellen over de geschiedenis van het gereformeerde protestantisme*. Kampen.

STELLINGWERFF J

1987. *De Vrije Universiteit na Kuiper. De Vrije Universiteit van 1905 tot 1955, een halve eeuw geestesgeschiedenis van een civitas academica*. Kampen.

STELLINGWERFF J

1987. *Kuiper en de Vrij Universiteit*. Kampen.

VELDE M

1988. *Anthony Brummelkamp (1811-1888)*. Barneveld.

WIEGERAAD B J

1991. *Hugo Visscher (1864-1947). 'Een Calvinist op eigen houtje'*. Leiden.

5. Dogmatiek

BAKKER N T

1991. *Miskende gratie. Van Calvijn tot Witsius. Een vergelijkende lezing, balans van 150 jaar gereformeerde orthodoxie*. Kampen.

BAVINCK H

1928. *Gereformeerde Dogmatiek, I-IV*. Kampen.

BEKER E J & J M HASSELAAR

1978. *Wegen en kruispunten in de dogmatiek, I-V*. Kampen.

BERKHOF H

1985. *Christelijk geloof*. Nijkerk.

BERKOUWER G C

1936. *Karl Barth*. Kampen.

BERKOUWER G C

1947. *Karl Barth en de kinderdoop*. Kampen.

BERKOUWER G C

1948. *Conflict met Rome*. Kampen.

BERKOUWER G C

1954. *De triomf der genade in de theologie van Karl Barth*. Kampen.

BERKOUWER G C

1964. *Vatikaans concilie en nieuwe theologie*. Kampen.

BERKOUWER G C

1968 *Nabetrachting op het concilie*. Kampen.

BERKOUWER G C

1974. *Een halve eeuw theologie. Motieven en stromingen van 1920 tot heden*. Kampen.

BERKOUWER G C

1989. *Zoeken en vinden. Herinneringen en ervaringen*. Kampen.

BRINKMAN M E

1983. *De theologie van Karl Barth: dynamiet of dynamo voor christelijk handelen*. Baarn.

BROUWER R R

1988. *Over kerkelijke dogmatiek en marxistische filosofie. Karl Barth vergeleken - derwijs gelezen*. 's Gravenhage.

DIJK K

z.j. *Korte dogmatiek*. Kampen.

DINGEMANS G D J

1991. *Als hoorder onder de hoorders. Hermeneutische Homiletiek*. Kampen.

DOUMA J

1974. *Algemene genade. Uiteenzetting, vergelijking en beoordeling van de opvattingen van A. Kuyper, K. Schilder en Joh. Calvijn over 'algemene genade'*. Goes.

DULK M DEN

1987. *Als twee die spreken. Een manier om de heiligingsleer van Karl Barth te lezen*. 's Gravenhage.

GENNEP F O VAN

1989. *De terugkeer van de verloren Vader. Een theologisch essay over vaderschap en macht in cultuur en christendom*. Baarn.

GERVEN H VAN & M MICHON

1989. *Vrijheid van dwang. Een portret van H.M. Kuitert*. Baarn.

HARTVELT G P

1991. *Symboliek. Een beschrijving van kernen van christelijk belijden*. Kampen.

HEERING J P e.a. (red.)

1991. *De gelijkenis van de verloren Vader. Beschouwingen over Van Genneps boek 'De terugkeer van de verloren Vader'*. Nijkerk.

HENDRIKS A N

1977. *Kerk en ambt in de theologie van A.A. van Ruler*. Amsterdam.

HEPPE H

1958. *Die Dogmatik der evangelisch-reformierten Kirche*. Neukirchen.

HONIG A G

1938. *Handboek van de Gereformeerde Dogmatiek*. Kampen.

HOOF P W J

1974. *Intermezzo, Continuïteit en diskontinuïteit in de theologie van A.A. van Ruler, Eschatologie en Cultuur*. Amsterdam.

JONG J DE

1990. *Accommodatio Dei. A Theme in K. Schilder's Theology of Revelation*. Kampen.

KOPMELS L A

1990. *Liefde tweemaal. Een kritische apologie van eros*. Voorburg.

KUITERT H M

1988. *Filosofie van de theologie*. Leiden.

KUITERT H M

1989. *Autonomie: een lastige laatkomer in de ethiek. Een kapitteltje mensbeeld en moraal*. Amsterdam.

KUITERT H M

1989. *Mag alles wat kan? Ethiek en medisch handelen*. Baarn.

MUIS J

1989. *Openbaring en interpretatie. Het verstaan van de Heilige Schrift volgens K. Barth en K.H. Miskotte*. 's Gravenhage.

NOORDMANS O

1978. *Verzamelde werken, I-IX*. Kampen.

PONSTEEN H J

1989. *Karl Barth en Eduard Thyrneysen. De theologische relevantie van een levenslange vriendschap*. Oosterbeek.

REBEL JAC J

1981. *Pastoraat in pneumatologisch perspectief. Een theologische verantwoording vanuit het denken van A.A. van Ruler*. Kampen.

SCHILDER K

1947-1951. *Heidelbergsche Catechismus I-IV*. Goes.

STRAUSS S A

1986. *Alles of niks: K. Schilder oor die verbond*. Bloemfontein.

VELEMA W H

1991. 'De plaats van christendom en kerk in de moderne cultuur' in: J.P. Heering, *De gelijkenis van de verloren Vader. Beschouwingen over Van Genneps boek 'De terugkeer van de verloren Vader'*. Nijkerk. p138-151.

VELEMA W H

1991. 'Berkhof over hemel en hel' in A.G. Knevel, *Hemel of hel, onze eeuwige bestemming*. Kampen. p75-82.

VERMEULEN C

1986. *Het hart van de kerk. De plaats van de heilige Geest in de theologie van Karl Barth*. Nijkerk.

WENTSEL B

1981-1991. *Dogmatiek*, 1-3b.

6. Ethiek

DOUMA J

1983. *Voorbeeld of gebod? Enkele opmerkingen over het schriftberoep in de ethiek*. Kampen.

GÄBLER K U

1989. *Geloof dat te denken geeft. Opstellen aangeboden aan prof. dr. H.M. Kuitert*. Baarn.

HOEK J

1984. *Man en vrouw naar Gods beeld. Een bijbelse bezinning*. Kampen.

HOEK J e.a.

1985. *Man en vrouw in Gods weg. Een praktische handreiking over huwelijk en seksualiteit*. Kampen.

KUITERT H M

1981. *Een gewenste dood. Euthanasie en zelfbeschikking als moreel en godsdienstig probleem*. Baarn.

KUITERT H M

1983. *Suicide: wat is er tegen? Zelfdoding in moreel perspectief*. Baarn.

KUITERT H M

1985. *Alles is politiek maar politiek is niet alles. Een theologisch perspectief op geloof en politiek.* Baarn.

KUITERT H M

1989. *Autonomie en lastige laatkomer in de ethiek. Een kapittelje mensbeeld en moraal.* Amsterdam.

MANENSCHIJN G

1979. *Moraal en eigenbelang bij Thomas Hobbes en Adam Smith.* Amsterdam.

MANENSCHIJN G

1982. *Eigenbelang en christelijke ethiek. Rechtvaardigheid in een door belangen bepaalde samenleving.* Baarn.

MANENSCHIJN G

1984. *Burgerlijke ongehoorzaamheid. Over grenzen aan politieke gehoorzaamheid in een democratische rechts- en verzorgingsstaat.* Baarn.

MANENSCHIJN G

1988. *Geplunderde aarde, getergde hemel. Ontwerp voor een christelijke milieu-ethiek.* Baarn.

TRIMP C

1982. *Ministerium. Een introductie in de reformatische leer van het ambt.* Groningen.

VELEMA W H

1974. *Christen zijn in deze wereld.* Kampen.

VELEMA W H

1985. *Geroepen tot heilig leven.* Kampen.

VELEMA W H

1987. *Wet en evangelie.* Kampen.

VELEMA W H

1988. *'Kennen jullie elkaar?' Over huwelijk en relaties.* 's Gravenhage.

VELEMA W H

1989. *Ethische vragen in prediking en pastoraat.* Kampen.

VELEMA W H

1990. *Oriëntatie in de christelijke ethiek.* 's Gravenhage.

7. Ambtelijke Theologie

BANK J H VAN DE e.a.

1984. *Ervaren Waarheid. Opstellen aangeboden aan Dr. H. Jonker.* Nijkerk.

BRIENEN T

1978. *Twee in één. Hoe God samenkomt met zijn volk.* Kampen.

BRIENEN T

1987. *De liturgie bij Johannes Calvijn. Zijn publicaties en zijn visies.* Kampen.

BRIENEN T

1991. *Oriëntatie in de liturgiek.* Kampen.

FIRET J

1987. *Spreken als een leerling. Praktisch-theologische opstellen.* Kampen.

GENDEREN J VAN e.a. (red.)

1991. *Ten dienste van het woord. Opstellen aangeboden aan prof. dr. W.H. Velema.* Kampen.

GRAAFLAND C

1990. *Gereformeerden op zoek naar God. Godsverduistering in het licht van de gereformeerde spiritualiteit.* Kampen.

HEITINK G

1977. *Pastoraat als hulpverlening. Inleiding in de pastorale theologie en psychologie.* Kampen.

JONKER H

1983. *Theologische praxis. Problemen, peiligen en perspectieven bij kenterend getij.* Nijkerk.

JONKER H

1989. *Landingsplaatsen. Over theologie en leven.* Nijkerk.

JONKER H e.a.

1991. *Bijbel en ervaring. Gesprekken over een theologisch leven (1940-1990).* Zoetermeer.

KLEIN KRANENBURG E S

1988. *Trialoog. De DERDE in het pastorale gesprek.* 's Gravenhage.

KUIPER F H e.a. (red.)

1987. *Zelfstandig geloven. Studies voor Jaap Firet.* Kampen.

TRIMP C

1982. *Zorgen voor de gemeente. Het ambtelijk werk van ouderlingen en diakenen toegelicht*. Kampen.

TRIMP C

1991. 'Narratieve homiletiek' in: J. van Genderen e.a. (red.), *Ten dienste van het Woord. Opstellen aangeboden aan prof. dr. W.H. Velema*. Kampen. p 180-195.

VELEMA W H

1990. *Nieuw zicht op gereformeerde spiritualiteit*. Kampen.

VEN J A VAN DER (red.)

1985. *Toekomst voor de kerk? Studies voor Frans Haarsma*. Kampen.

VEN J A VAN DER

1990. *Entwurf einer empirischen Theologie*. Kampen.

VERBOOM W

1986. *De catechese van de Reformatie en de Nadere Reformatie*. Amsterdam.